

Maren Kværness Halberg

Hekseprosessene i Rendalen i 1670-årene

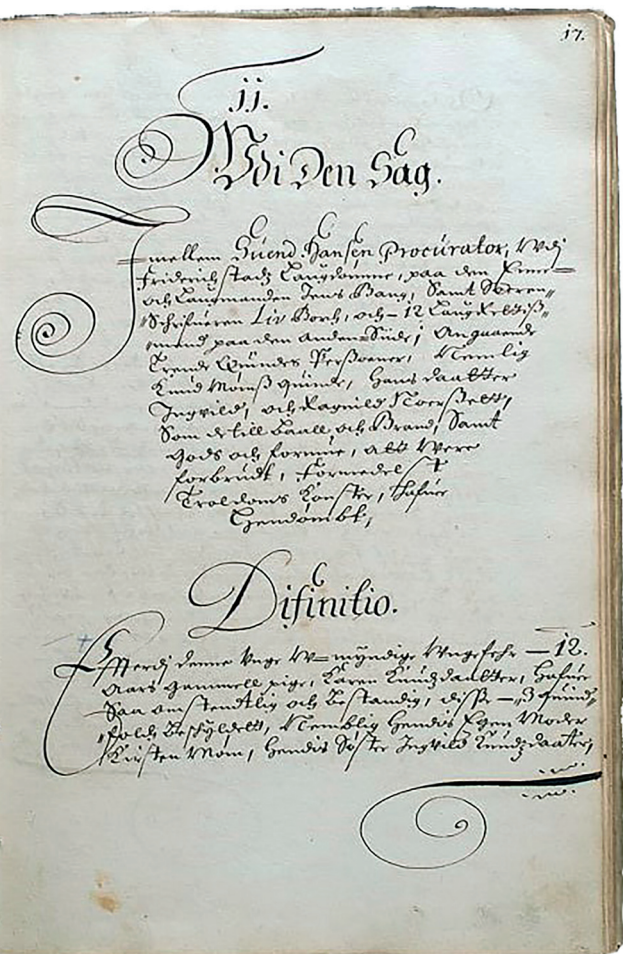
Klimaskifter, kulturløfter og hekseprosesser

Floden, Tora. Illustrasjon fra boka «Sommer på fjellet».

I 1670-årene ble 17 rendøler anklaget for hekseri og trolldom. Det hele startet med at lille Kari Møm, ei jente i tiårsalderen, fortalte at hun hadde vært på Blåkollen Sankt Hans-natta. Der hadde hun vært sammen med mor si, Kirsti, søster si, Ingrid, og gamle Ragnhild Nordset. De hadde ridd på krøtter. Dette fikk fogden høre og han fortalte det til sognepresten i bygda. Kapellannen ble også underrettet. Saken ble tatt opp i bygdetinget. Rettsprotokollen fra denne saken er borte, men resultatet av dommen er bevart: De tre kvinnene skulle brennes som hekser og eiendommene deres skulle

inndras. Dommen ble sendt til visestattholderen i Norge. Han sendte dommen tilbake til fogden med en bemerkning om at han ikke fant dommen berettiget. Han ba lagmannen om å ta saken opp på ny. Men da brevet fra visestattholderen nådde lagmannen, hadde han allerede tatt saken opp til ny behandling. Og her er protokollen bevart. Retten besto av 12 lagrettemenn fra bygda og en sorenskriver. På dag to av behandlingen var også fogden med. Saken hadde utviklet seg og det var nå 17 rendøler som sto anklaget. 15 kvinner og to menn. Men når det kom til stykket, var det ingen

Overhoffrettens frifinnelse av Rendalskvinnene.

som ville vitne, med unntak av lille Kari som gjentok sine beskyldninger. Og saken endte igjen med dødsdom for de tre kvinnene samtidig som de mistet sine eiendeler. Fungerende stattholder i Norge beordret dommen til overhoffretten i Kristiania. Saken kom også til høyesterett i København. Begge steder ble de tre kvinnene frikjent. Kvinnen hadde da rukket å sitte i tre års fangenskap, men nå kunne de vende hjem og de fikk eiendelene sine tilbake.

Prosessene i Rendalen var en del av de store trolldomsprosessene som foregikk

over store deler av Europa. Heks er et forholdsvis nytt begrep i det nordiske språket. Trolldom betyr kriminalisert magi og trolldomsprosesser er påståtte kriminelle handlinger og behandlingen av disse. Dette bygde mye på demonologi, nemlig at det som ikke skjer ved Gods hjelp skjer ved djevelens hjelp. Det var tre typer trolldomsprosesser. Den første var diabolisme. Dette bygger på en påstand om en pakt mellom tiltalte og djevelen. Den store hekseprosessen i Rendalen er et eksempel på dette. Den andre typen er maleficium, som betyr at anklagede hadde forvoldt ulykker. Den tredje formen er signeri, som er det motsatte av maleficium. I Europa foregikk disse prosessene i hovedsak mellom 1420 og 1750, med perioden 1560 – 1630 som den mest intense. Mellom 40 og 50000 ble henrettet for trolldom i Europa i denne perioden. Av disse er 20000 kildedokumentert. Mange av de dømte var også dømt for andre lovbrudd, men den store kvinneandelen trolldomsdømte (80%) avvek sterkt fra andre lovbrudd. I Norge er det 860 kjente prosesser. Av disse fikk 227 dødsstraff. I Hedmark var det 43 prosesser. Av disse fikk 10 dødsstraff. I Nord-Østerdalen var det 19 prosesser. Foruten de 17 i Rendalen, var det prosess mot Frans kullbrenners kone på Kvikne i 1640 og mot Knut Boens kone på Tynset i 1658. Ingen fra Nord-Østerdalen endte sine dager på bålet.

Om en skal forsøke å beskrive tiden disse prosessene skjedde, så er 1600-tallet nesten sammenfallende i tid med perioden som kalles «The General Crises». Europa var nå ute av den såkalte mørke middelalder. 1600-tallet var preget av renessansen og barokken og det hadde utviklet seg nye næringsveier og nye muligheter åpnet seg. Men dette var også et Europa preget av politisk ustabilitet, konflikter og kriser. I 1665

var folketallet i Norge 440000. I Hedmark 19760. Rendalen hadde et folketall på rundt 700. Dette var en fjerdedel av innbyggertallet i hele Nord-Østerdalen på denne tiden.

tingene obligatoriske førsteinstanser for alle saker som skulle prøves for retten. Det var bøndene selv, i egenskap av lagrettemenn, som skulle felle dom. Bygdetinget desto av 12 lagrettemenn. Bygdetinget ble administrert av en fogd. Tinget hadde også en sorenskriver som skulle skrive og undervise lagrettemennene. I begynnelsen hadde sorenskriveren ingen makt, men på 1680-tallet mistet lagretten sin tidligere innflytelse og sorenskriveren ble enedømmer i de fleste sakene. Overhoffretten var den høyeste ankeinstans i Norge. Høyesterett i København var siste ankeinstans. Det var en økning i antall straffesaker og strengere justis i denne perioden. Dette kan tolkes på ulike måter: Økingen i antall straffesaker førte til strengere justis, eller motsatt, at nye handlinger ble kriminalisert og straffene skjerpet. Antall dødsdomme i Norge 1600-1660 var 7 ganger større enn antall trolldomsdomme. I 1670-årene begynte rettens krav til bevis i trolldomssakene å bli skjerpet og antallet saker ebbet etter hvert ut.

Noe som sikkert satte sitt preg på tiden, var klimaet. Etter den varme middelalderen var over, kom «den lille istid» til å prege hele kloden. En regner «den lille istid» fra ca. 1350 til 1750, med siste halvdel av 1600-tallet som den kaldeste. Perioden var ikke en enkel nedkjøling, men et sammenfall av mange hendelser, som vulkanutbrudd, varierende solaktivitet og endring i havstrømmer. Som eksempler kan nevnes at da svenskene stormet København i 1658, kunne den svenske hær gå på isen over Lillebælt (sundet mellom Jylland og Fyn). Tansen i London ble islagt. Den nederlandske maleren Abraham Hondius illustrer dette i «The Frozen Thames» fra 1677. Til og med egypterne fikk føle kulden og begynte å gå med pels om vinteren. «Millioner døde i hungersnød, kriger raste og

Tysk kopperstikk fra den store hekseprosessen i Mora som var samtidig med prosessen i Rendalen.

Perioden er også preget av framveksten av nasjonalstaten. I Danmark-Norge gjorde kongen seg eneveldig i 1660 og det skjedde en sterk sentralisering av makta. Endringene førte også til at det ble åpnet for at embedsmenn ikke bare ble rekruttert fra de adelige, men også fra de borgerlige. De nye embedsmennene var universitetsutdannede og ble mer fremmede for den folkelige magien. Kongens embedsmenn ønsket kontroll over den folkelige kulturen. Når det gjelder rettsvesenet i Norge, så var bygde-

Hondius, Abraham «The Frozen Thames» 1677.

heksker ble brent» oppsummerer den engelske historikeren Brian Fagan i boka «The Litte Ica Age» fra 2000.

Det har versert en stor debatt om det fantes hekser. Historiker Erling Sandmo sa det slik: «Det fantes folk som utførte handlinger de selv holdt for å være magiske». Videre sa Sandmo: «Også øvrighetens kamp mot hekser og trollmenn bygde på troen på at de fantes og at de var farlige». Det er mange teorier om hvorfor de store trolldomsprosessene utviklet seg. Dette skjedde over hele Europa og det er et bemerkelsesverdige sammenfall i tid mellom prosessene. Én teori går ut på at det på 1500 og 1600-tallet eksisterte en førkristen djeveldyrkende subkultur i de europeiske lokalsamfunnene. Andre har ment at reformasjonstiden var massehysteriets epoke. Andre igjen har tatt til orde for at det var «sabbats tilståelser». Dette handlet om at det ble brukt urter som gav hallusinatoriske opplevelser. To norske historikere som har arbeidet mye med trolldomsprosessene i Norge, har et noe ulikt syn på hvorfor disse

prosessene oppsto. Hans Eyvind Næss hevder at den sosiale spenningen ble forverret av den økende utarming. Dette blir imøtegått av Gunnar W Knutsen som viser til hvor lite vi vet om den sosiale lagdelingen i denne perioden – og dermed lite om den sosiale spenningen. Den svenske historikeren Peter Englund legger vekt på den nye nasjonalstaten med sine universitetsutdannede embedsmenn og kløften som oppsto mellom de nye embedsmennene og den tradisjonelle folkebevisstheten.

For å vende blikket tilbake til de store hekseprosessene i Rendalen, så er den blitt skildret av to rendalsforfattere. Stein Balstad bruker dette som motiv i bøkene «I blåe eventyret» og «Sommer på fjellet». Det samme gjør han i skuespillet «Rendalshekse». Men det er vel Jacob Breda Bulls «Blaafjeld» som huskes best. Bull beskriver også hekseprosessene i bygdeboka «Rendalen Dens historie og bebyggelse II». Tor Karseths nye spill «Blaafjell» bygger på boka med samme navn.

Da Bull kom med sin «Blaafjeld» i 1914, skrev forfatteren Johan Falkberget blant annet dette i sin anmeldelse: «Han rev mig uten skaansel med sig nedover til søndag før St. Johannes, Anno Dominoe 1670, da den gamle kirkeklokke i øvre Rendal ringte skjævende skjærsommer» Bulls kjennskap til bygda, hans kjærlighet til folka som bodde der og hans store fortellerevne gjør at vi som leste denne folkelivsskildringen selv i dag, føler at vi nesten kan leve oss inn i de grusomme hendelsene som skjedde i Rendalen for 350 år siden. Personene i boka er lette å finne igjen i bygdebøkene. Vi er mange som kan «smykke oss med» av vi stammer fra heksedømte kvinner og – dømmende menn. Dette gjør at historie føles ekstra nær. Men i virkeligheten er det vanskelig for oss helt og forstå disse grusomme hendelsene som skjedde i bygda for alle disse årene siden. Peter Englund sier det slik: «Det å stå overfor fortidens landskap, er som å stå overfor et fremmed land der vi bare har spredte glimt og små biter av den store sammenhengen». Men selv om vi ikke evner å forstå det, kan vi allikevel ta fram igjen Bulls «Blaafjald» og lese om hvordan våre forfedre «fraadset i Begivenhetens Gru, gjennemskjælv et indtil Fryd av religiøs Forferdelse». Eller vi kan lese Balstads mer nøkterne versjon «I blåe eventyret». Der forteller Balstad at historia til Kari kom av at hun som niåring satt på ei ku som het Rengås da hun vadde over elva ved setra. Siden lekte ungene at de red til Bloksberg Sankt Hans-natta.

Valstad, Otto: Kari sitter på kua da hun vadde over elva ved setra. Illustrasjon fra boka «I blåe eventyret».

Kilder:

- Alnæs, Karsten 1999: Historien om Norge: 2: Under fremmed styre (bd. 2). Oslo: Den norske bokklubben.
- Balstad, Stein 1966: Rendalsheksene: folkespel i fem akter, bygt over hekseprosessene i Rendal, 1670-71. Oslo: Ansgar.
- Balstad, Stein og Floden, Tora 1950: Sommer på fjellet. Oslo: Norli.
- Balstad, Stein og Valstad, Otto 1948: I blåe eventyret (2. utg. av Sommeren etter med farfar på setra. utg.). Oslo: Norli.
- Bull, Jacob B. 1914: Blaafjeld : et folkelivsbillede fra hekseprocessenes tid. Kristiania: Gyldendal.
- Bull, Jacob B. 1996: Rendalen: dens historie og bebyggelse : D. 2 ([Nytt oppl.]. utg., bd. D. 2). Oslo: Gyldendal.

- Bull, Jacob Breda og Bull, Hjalmar 1983: Øvre Rendalen: gårdenes og slektenes historie. Oslo: Gyldendal.
- Englund, Peter og Qvale, Per 1992: Fortidens landskap: om mordet på Karl XII og andre essays. Oslo: Universitetsforlaget.
- Falkberget, Johan. (1914). Jacob Breda Bull. Social-Democraten.
- Hagen, Rune Blix 2010: Hekser: fra forfølgelse til fortryllelse (Billigutg. utg.). Oslo: Humanist forl.
- Knutsen, Gunnar W. 1998: Trolldomsprosessene på Østlandet: en kulturhistorisk undersøkelse (bd. nr 17). Oslo: Tingbokprosjektet.
- Nedkvitne 1992: «Kulturhistorie i forindustrielle norske bygde- og bysamfunn». Heimen.
- Norsk historisk kjeldeskrift-institutt Den rettshistoriske kommisjon, Overhoffretten og Riksarkivet 1981: Overhoffrettsdomar : 1 : 1667-1679 (bd. 1). Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Den rettshistoriske kommisjon.
- Næss, Hans Eyvind 1982: Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet: en retts- og sosialhistorisk undersøkelse. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sandmo, Erling. (1999). Voldssamfunnets undergang: om disiplineringen av Norge på 1600-tallet. I. Oslo: Universitetsforl.
- Sandnes, Jørn 1990: Kniven, ølet og æren: kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sogner, Sølvi 2005: Krig og fred : 1660-1780 (bd. B. 6). Oslo: Aschehoug.